

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2020

ARAŐTIRMA
Research

Kur'an Yorumunda Bağlamsal Anlamın Gramatik Çözümleme Üzerindeki Etkisi -Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Takdim-İhtisas İlişkisi Konusunda Zemahşerî'ye Yönelik Eleştirisini Bağlamında-

Bünyamin Aydın

Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

bunyaminayd@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-4495-6392>

Geliş Tarihi / Received: 05.04.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 21.06.2020

Öz

Cümlelerin gramatik yapısı birden çok çözümlemeye imkân tanıdığına, metnin dolaylı muha-taplarına ait gramatik çözümler, siyasî, itikadî ve fikrî eğilimlerin etkisine açık hâlde gel-mektedir. Bu durum bağlamsal unsurların gramatik çözümleme üzerinde belirleyici olabileceği anlamına gelir. Bağlam ile gramatik çözümleme arasındaki ilişkiye dair tartışmaların bir tara-fında tüm dilsel bağlamlarda geçerli gramatik çözümlerinin üretilebileceği iddiası, diğer tara-fında ise gramatik çözümlemenin birtakım semantik sınırlılıklarla çevrili olduğu ve bağlam-sal koşullar tarafından yönlendirildiği savı yer almaktadır. Ebû Hayyân'ın Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiri bu noktaya odaklanır. Zemahşerî, mef'ûlün fiile mukaddem olduğu cümlelerde ihtisas anlamının bulunduğu görüşündedir. Gramatik çözümlemenin dayanağının bağlam olma-sı gerektiğini savunan Ebû Hayyân'a göre ise ihtisas anlamının elde edilmesinde belirleyici unsur bağlamdır ve ifadenin salt dilsel yapısı üzerine kurgulanan bir çözümleme doğru sonuçlar vermeyecektir. Çalışmada bağlamın gramatik anlam üzerinde ne ölçüde belirleyici olduğu hu-susu tartışılacak; gramatik çözümlemenin niteliği ve gramatik yorum-bağlam ilişkisinin keyfiye-ti, Arap dili ve tefsir alanlarında önemli çalışmaları olan iki dilciden Ebû Hayyân'ın takdim-ihtisas ilişkisi konusunda Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiri üzerinden değerlendirilecektir. Böyle-likle gramatik çözümlemenin dilsel referanslar dışında bir dayanağının bulunup bulunmadığı sorusunun yanında bir gramatik kuralın tüm dilsel bağlamlarda geçerlilik kazanıp kazanmadığı sorusuna cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Gramatik Çözümleme, Bağlam, Zemahşerî, Ebû Hayyân el-Endelüsî.

The Effect of the Contextual Meaning on the Grammatical Analysis in Qur'anic Exe-gesis -in the Context of Abû Hayyân's Critique of Zamakhsharî on the Fronting-Restriction Relationship-

When the grammatical structure of the sentence enables more than one grammatical analysis, the indirect receiver's analyses can be exposed to the effects of tendencies concerning the politics, the belief and the school of thought. This means that the contextual elements can be determinant on the grammatical analysis. There are two points in discussions on the relationship between context and grammatical analysis. One of them is the claim that it is possible to generate grammatical analyses valid in all linguistic contexts. The second is the view that the grammatical analysis is surrounded by the semantic restrictions and directed by the contextual circumstances. The critique made by Abû Hayyân against Zamakhsharî focuses on this point. Zamakhsharî is of the opinion that, there is the restriction in sentences where the object comes before the verb. According to

Abū Hayyān, who argues that the basis of the grammatical analysis should be the context, the determining factor in obtaining the meaning of restriction is context and an analysis based on the merely linguistic structure of the sentence does not produce correct results. In this study, the dimensions of the effect of context on the grammatical meaning will be discussed; and the quality of the grammatical analysis and the essence of the relationship between grammatical interpretation and context will be assayed on the basis of Abū Hayyān's critique against Zamakhsharī, two scholars who have important works in Arabic language and exegetics. Thus, the question of whether grammatical analysis has a basis other than linguistic references will be tried to answer. Additionally, an answer to the question of whether a grammatical rule is valid in all linguistic contexts will be sought.

Keywords: Arabic Language, Grammatical Analysis, Context, Zamakhsharī, Abū Hayyān al-Andalusi.

Atıf / Cite as

Aydın, Bünyamin. "Kur'an Yorumunda Bağlamsal Anlamların Gramatik Çözümleme Üzerindeki Etkisi -Ebū Hayyān el-Endelüsī'nin Takdim-İhtisās İlişkisi Konusunda Zemahşerī'ye Yönelik Eleştirisi Bağlamında-". *Marife* 20/1 (2020), 95-117. <https://doi.org/10.33420/marife.714958>

Summary

The concept of "meaning" can be studied through the triple classification of lexical meaning, grammatical meaning and contextual meaning. The lexical meaning denotes the meanings that the word gains through the "naming". The grammatical meaning refers to the meanings that the word gains through the phonological, morphological and syntactic structures. The contextual meaning occurs under the contextual circumstances which have linguistic and non-linguistic references. It is known that the contextual meaning determines the lexical meaning. Thus, it is a linguistic fact that words can have different meanings in different contexts. The question, "Is the contextual meaning determinant to the grammatical meaning as well as the lexical meaning?" will be investigated in this article. The term "grammatical meaning" signifies the Arabic term "al-ma'nā an-nahwī" in this article. Nahw, as it can be seen in the early nahw books, denotes the linguistic sciences which include the issues of different disciplines such as "sarf", "qirāat", "maānī" and phonetics. This means that the subjects which are presented in late period "maānī" books were considered within the scope of the grammatical analysis in the early period nahw books. Nahw, in its narrow meaning, can be translated to the English term "syntax". In this article that focuses on the effect of contextual meaning on the grammatical analysis, the concept of grammatical analysis, points to the use of nahw in a broad meaning. What limits the article is the critique that Abū Hayyān made against Zamakhsharī regarding the relation between taqdīm (fronting) and ihtisās (restriction).

There are two points in discussions on the relationship between context and grammatical analysis. One of them is the claim that it is possible to generate grammatical analyses which are valid in all linguistic contexts. The second is the view that the grammatical analysis is surrounded by the semantic restrictions and is directed by the contextual circumstances. The critique made by Abū Hayyān against Zamakhsharī focuses on this issue. Zamakhsharī is of the opinion that, the sentence where the object comes before the verb has the meaning of "ihtisās". According to Abū Hayyān, who argues that the basis of the grammatical analysis should be the context, the determining factor in obtaining the meaning of "ihtisās" is context and an analysis based only on the linguistic structure of the sentence doesn't produce correct results. Abū Hayyān indicates that the opinion of that "taqdīm expresses ihtisās." doesn't correspond to the linguistic reality, and the meaning of "ihtisās" can only be obtained by the context. He emphasizes that the sentences which have the same syntax but different words don't always express the "ihtisās". Therefore, the context is the determinant element. According to him, the basis of the "ihtisās" is the context. Thus, "taqdīm" principally reveals the importance of the preceding word in the sentence. In this study, the opinions of nahw/maānī scholars before Zamakhsharī regarding the relation between "taqdīm" and "ihtisās" have been investigated. The interpretations of scholars before Zamakhsharī on the fifth verse of sūrat al-Fātiha in Quran have also been investigated. Such an investigation provides an opportunity to compare the approaches of early nahw scholars to the grammatical issues with the approach of late nahw scholars. In this way, it can be evaluated how the early nahw scholars were discussing the subjects which are considered as established rules in the late nahw books. In this regard, the detailed study of Curcānī regarding "taqdīm" gains importance. Looking at the early sources of nahw, it is seen that the "importance-centered approach", which was adopted by Abū Hayyān regarding the "taqdīm", originated from Sībawayhi. The "ihtisās-focused view" is attributed to Zamakhsharī.

-Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Takdim-İhtisas İlişkisi Konusunda Zemahşerî'ye Yönelik Eleştirisi
Bağlamında-

Accordingly, the statements indicating that there is almost a consensus about "taqdîm expresses ihtisâs." are incompatible with the historical reality. Similarly, through the aforementioned investigation, it can be clarified to what extent "taqdîm" was presented in the early exegetics books, and from which aspects it was regarded as an issue. In this regard, different exegetics books that related to many disciplines such as nahw, ishtiqaq, maânî, qirâat, ahbâr, fiqh and tasawwuf, are examined in this article.

The method used to evaluate the critique of Abû Hayyân against Zamakhsharî is to compare the two scholars' comments regarding the Quranic verses where the word "iyyâ" came before the verbs, and then to consider their views about the verses in which the objects came before the verbs. There are some Quranic sentences where the "taqdîm" cannot be interpreted in terms of "ihtisâs". Zamakhsharî developed two approaches in respect to these sentences. The first is to give the general meaning of the sentence without addressing the issues of "taqdîm" or "ihtisâs". The second is to use the method of ta'wîl (explanations). This reveals that it's difficult to apply the absolute judgment that "taqdîm expresses ihtisâs." as a valid rule in all linguistic contexts, and makes the judgment open to criticism. In this study, the dimensions of the effect of context on the grammatical meaning will be discussed; and the quality of the grammatical analysis and the essence of the relationship between grammatical interpretation and context will be assayed on the basis of Abû Hayyân's critique against Zamakhsharî, two scholars who have important works in Arabic language and exegetics. Thus, the question of whether grammatical analysis has a basis other than linguistic references will be tried to answer. Additionally, an answer to the question of whether a grammatical rule is valid in all linguistic contexts will be sought.

Giriş

Erken dönem nahiv kaynaklarında sarf, kıraat, fonetik, meânî gibi ilim dallarına ait konular "ulûmu'l-arabiyye" adı altında bir arada ele alınmakta ve "nahiv" terimiyle bunların tamamını içine alan bir dil ilimleri bütünü kastedilmektedir.¹ Bu durum sonraki dönemlerde meânî başlığı altında ele alınan takdim-tehir, fasl-vasl ve kasr gibi konuların gramatik çözümleme (التَّحْلِيلُ النُّحْوِيّ)² kavramının kapsamında değerlendirildiği anlamına gelmektedir. Nitekim meânî ilminin temelde nahiv ilmine dayandığı ve bu iki ilmi birbirinden ayırmanın tanım gereği mümkün olmadığı yönündeki yaklaşımlar,³ ilk nahiv eserlerinin içeriği tarafından da desteklenmektedir. Şâtıbî'nin (ö. 790/1388), Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i hakkında,

"Sîbeveyhi, ifadelerinde Arapların lafız ve anlamlardaki tasarruf biçimlerine ve sözün maksatlarına dikkat çekmiş; kitabını fâilin merfû, mef'ûlün mansûb olması gibi konularla sınırlı tutmamıştır... Hatta onun ifadeleri meânî ve beyân ilimlerinin konularını da içermektedir."⁴

şeklindeki değerlendirmesi, anlam ve amaç hususlarını vurgulaması bakı-

¹ Abdülkerîm Muhammed el-Es'ad, *el-Vasîf fi târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Riyad: Dârü's-Şevâf, 1992), 15-16; Mücellî Muhammed Kerîrî, *Devru'n-nahv fi't-tevcîhi'd-delâli* (Kahire: Câmîatü'l-Kâhira, Külliyyetü Dâri'l-Ulûm, Doktora Tezi, 2010), 2; Mahmûd Ukkâşe, *et-Tahlîlu'l-lugavî fi dav'i 'ilmi'd-delâle* (Kahire: Dârü'n-Neşr li'l-Câmîât, 2011), 114-115.

² Nahiv terimi, dar anlamda kullanıldığında, sözdizimi (İng. syntax) terimiyle karşılanmaktadır. Bu çalışmada gramatik çözümleme (التَّحْلِيلُ النُّحْوِيّ) kavramı, nahvin geniş anlamına gönderimde bulunmaktadır.

³ Ramzi Baalbaki, "The Relation Between Nahw and Balāga a Comparative Study of the Methods of Sîbawayhi and Ğurġānî", *Zeitschrift für Arabische Linguistik* No. 11 (1983), 7; Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* (ed-Dârü'l-Beyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1994), 18.

⁴ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, thk. Abdullah Dirâz (Mısır: el-Matbaatu'r-Rahmâniyye, ts.), 4/116.

mından önemlidir. Bu açıdan bakıldığında nahiv ilmini i'râb olgusundan ibaret görmek olanaksızdır. Böyle bir yaklaşım, nahvi sınırlandırmak ve onun dilsel metni anlama ve açıklamadaki rolünü görmezden gelmek olacaktır.⁵

Nahiv terimi için söz konusu olan durum i'râb için de geçerlidir. Nitekim genel anlamıyla tüm sözdizimsel unsurlara ve çözümlemelere atıfta bulunan i'râb, dar anlamda kelime sonlarındaki değişimle ilgilidir.⁶ İ'râbın erken dönem nahiv bilgileri için salt âmil-ma'mûl ilişkisinden ibaret olmadığı, nahiv çalışmalarının ortaya çıkışına ilişkin rivayetlerden de anlaşılmaktadır.⁷ Nitekim bu rivayetlerde, i'râb konusundaki hataların cümlelerin anlamı üzerindeki etkileri gerek Kur'an ayetleri gerekse de diğer ifadeler üzerinden ele alınmaktadır.⁸ İ'râb kavramıyla ilgili belirtilmesi gereken bir başka husus, i'râb faaliyetinin istikametinin mütekellim ve muhatap açısından farklılık göstermesidir. Mütekellim için i'râb, anlamın muhataba doğru bir biçimde aktarılması için cümleyi oluşturan unsurları belirli gramatik tercihler doğrultusunda bir araya getirme işlemidir. Burada i'râb anlama tabi durumdadır. Muhatap ve metnin yorumcusu söz konusu olduğunda ise anlam i'râba tabi hâle gelmektedir. Nitekim muhatap belirli gramatik tercihler üzerinden hareket ederek kastedilen anlamı ortaya çıkarma amacındadır.⁹ Kastedilen anlamın ne olduğunu mütekellime sorma imkânı bulamadığında -ki dini metinler için böyledir- muhatap i'râb faaliyetini salt gramatik gerekçelerle değil, belirli bağlamsal koşullar altında ve fikrî ön kabullerin yönlendirmesiyle gerçekleştirmek durumunda kalmaktadır. Burada yorumcudan kaynaklanan anlayış, ekol, metot ve mezhep farklılıkları; metnin kendisinden kaynaklanan iştirak, işlevsel çokanlamlılık, cümlelerin yapısının birden çok çözümlemeye imkân tanınması ve lehçe/kıraat farklılıkları gibi sebepler ön plana çıkmaktadır.¹⁰ Bu durum yalnızca sözlüksel anlamın değil gramatik anlamın da bağlamsal anlamın etkisine açık olduğunu göstermektedir.

Anlam terimi *sözlüksel anlam, gramatik anlam ve bağlamsal anlam* şeklinde üçlü bir tasnif üzerinden ele alınabilir. Buna göre kelimenin lugavî ve örfî vaz'lara dayanan sözlük ve terim anlamları, sözlüksel anlam (المعنى المعجمي: lexical meaning) adı altında ele alınır. Bu anlam türüne kâmûsî, lugavî, ictimâî ve mutlak anlam adları da verilmiştir. Kelimenin belirli dilsel birliktelikler içinde kazandığı anlam ise gra-

⁵ Muhammed Hamâse Abdüllatîf, *en-Nahv ve'd-delâle* (Kahire: Dârü's-Şurûk, 2000), 27.

⁶ Muhammed Hamâse Abdüllatîf, *el-'Alâmetü'l-i'râbiyye fi'l-cümle beyne'l-kadîm ve'l-hadîs* (Kahire: Dârü Garîb, 2001), 214; Ahmed Süleymân Yâkût, *Zâhiratu'l-i'râb fi'n-nahvi'l-Arabî* (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1994), 15.

⁷ Baalbaki, "The Relation Between Nahw and Balâğa", 9.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Mektebetü Nahdati Mısır, 1955), 6-12; Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 11-15; Kemâlüddîn Abdurrahmân el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 18; 158; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 15; Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât* (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 16.

⁹ Halîl Ahmed 'Amâyira, *el-Mesâfe beyne't-tanzîri'n-nahvi ve't-tatbîki'l-lugavî* (Amman: Dârü Vâil, 2004), 220.

¹⁰ Velîd Hüseyin, *Nazariyyetü'n-nahvi'l-Arabî fi dav'i taaddüdi evcûhi't-tahlîli'n-nahvi* (Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Doktora Tezi, 2006), 108-199; Celalettin Divleki, "Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler", *EKEV Akademi Dergisi* 58 (Ocak 2014), 1-20.

matik anlam (المعنى النحوي: grammatical meaning) kavramıyla ifade edilir. Cümle türlerine ilişkin genel gramatik anlamlar; fâiliyet mef'ûliyet, izâfet gibi özel gramatik anlamlar; ses, biçim ve sözdizimi dizgeleri tarafından belirlenen gramatik anlamlar bu gruba dâhildir. Bu anlam türü için; işlevsel, yapısal ve sözdizimsel anlam gibi adlandırmalar da yapılmıştır. Kelimenin belirli bağlamsal koşullarda yüklendiği anlama ise bağlamsal anlam (المعنى السياقي: contextual meaning) adı verilir. Burada ses, biçim, sözdizimi ve metin dizgelerini içine alan iç bağlam ile durumsal, kültürel, epistemolojik ve tarihsel referansları olabilen dış bağlam söz konusu olmaktadır.¹¹

Kelime, cümle ve metin düzeylerinde belirlenim kazanan iç bağlamın, kelimenin sözlüksel anlamı üzerinde belirleyici olduğu açıktır. Nitekim bir kelimenin farklı bağlamlarda farklı anlamlar yüklendiği bilinen bir husustur. Örneğin Türkçede "korkunç fırtına" ve "korkunç güzel" ifadelerinde, korkunç kelimesi birlikte yer aldığı sözcükler sayesinde olumlu ve olumsuz anlamlar yüklenmiştir.¹² Benzer şekilde Arapça *hasen* (حسن) kelimesi; fiziksel güzellik, performans üstünlüğü ve duruluk/arılık gibi anlamları, farklı bağlamlarda birliktelik kurduğu kelimelerle kazanmaktadır.¹³ Burada dilsel birimlerin tek başlarına atomik olgular olarak kavranamayacağı ve bağlam dışında yalnızca "müfredat" olarak adlandırılmaları gerektiği görüşü¹⁴ önem kazanmaktadır. Dil içi bağlam cümle düzeyinde ele alındığında bütünlük kavramı ön plana çıkmakta ve cümlenin yer aldığı metnin tamamı, anlamın belirlenmesinde etkili olmaktadır. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940) bununla ilgili olarak,

"Arapların sözlerinin bir kısmı diğerini tamamlar, zira sözün başı sonuyla irtibatlıdır. Dolayısıyla kastedilen mana, sözün tüm kelimeleri tamamlanmadıkça anlaşılmaz... Örneğin,

كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا الْمَوْتُ وَالْفَتَى تَسْعَى وَتُلْهِبُهُ

beytinde¹⁵ öncesi ve sonrasındaki kelimeler, كَلَّمَ kelimesinin küçük/önemsiz anlamında olduğunu ortaya koymaktadır. Hiçbir akıl sahibi, kelimenin burada 'büyük' anlamında olduğunu aklına getirmez."¹⁶

ifadelerini kullanır. Burada bağlam "mütetekellimin muradına delâlet eden en büyük karine"¹⁷ olarak ortaya çıkmaktadır.

¹¹ Sözlüksel, gramatik ve bağlamsal anlam türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bünyamin Aydın, *Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi -İşlevsel Anlam-Cümle Anlamı İlişkisi Üzerine Bir İnceleme-* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 58-78.

¹² Ahmet Kocaman, "Dilde Bağlam ve Anlam İlişkileri Üzerine", *Türk Dili Dergisi* 39/332 (1979), 399.

¹³ Ahmed Muhtâr Ömer, *İlmü'd-dilâle* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 69-70. Benzer örnekler için Doğan Aksan, *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (Ankara: Engin Yayın Evi, 2009), 74-75.

¹⁴ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabîyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 323; Hans Peter Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, çev. Mehmet Dağ (Samsun: Etüt Yayınları, 2000), 118.

¹⁵ Erken dönem ezdâd türü eserlerde şairi belirtilmeden zikredilen beyit, *Lisânu'l-'Arab*'da Lebid'e nispet edilmiştir. Bk. Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, ts.), 10/117. Beytin anlamı: "Kişi çabalayıp durmakta ve umut onu oyalamaktadır; hâlbuki ölüm dışındaki hiçbir şeyin önemi yoktur."

¹⁶ Ebû Bekr el-Enbârî, *Kitâbu'l-'ezdâd*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1982), 2

¹⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'u'l-fevâid*, thk. Ali b. Muhammed (Dârü Alemi'l-Fevâid, ts.), 4/1314.

Dil içi bağlamın yanı sıra dil dışı bağlam da kelimenin sözlüksel anlamının belirlenmesinde etkilidir. Burada mütekellim, muhatap, sözün söylenme sebebi, zamanı, yeri gibi unsurlar ön plana çıkar. Örneğin aralarındaki hesabı belirlemek üzere iki arkadaşın birinin ötekine söylediği “Yarın akşam seninle hesaplaşırız.” cümlesinde “bir para hesabını görmek” anlamında kullanılan hesaplaşma kelimesi, bir kimsenin kızgın olduğu bir başkasına söylediği “Yarın seninle hesaplaşırız.” cümlesinde öç alma ve korkutma anlamlarına gelmektedir.¹⁸ Abdülkâhîr el-Cürçânî'nin (ö. 471/1078) Câhîz'den (ö. 255/869) naklettiği aşağıdaki ifadeler anlamı tespitinde bağlamın önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“Tâvûş şöyle demişti: Bugüne kadar bir kimsenin 'Sübhânallah' diyerek günah işleyebileceğini sanmazdım. Biraz önce adamın birinin, Muhammed b. Yûsuf'a bir başkasının sözünü iletliğini duydum. Meclistekilerden biri, Muhammed'i öfkelen-dirmek için 'Sübhânallah!' dedi.”¹⁹

Buradan hareket edildiğinde Kur'an'da Firavun'un Hz. Mûsâ'ya söylediği söz olarak aktarılan {وَفَعَلْتَ فَعَلْتَكَ الْتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ} ayetindeki²⁰ “kâfirîn” kelimesine, bağlamına bakılmaksızın anlam vermek güçtür. Arap dilinde örtmek/gizlemek, inkâr etmek ve nankörlük/küfrân gibi anlamlara gelen “küfr” kelimesinin ayette küfrân-ı nimet anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu söz; Firavun tarafından, sarayda, kendisine tebliğde bulunmak için gelen Hz. Mûsâ'ya söylenmiştir. Firavun, daha önce bir kıbtîyi öldürmesine telmih yaparak Hz. Mûsâ'nın nankörlüğünü iddia etmiştir.²¹

Bu çalışmada bağlamın sözlüksel anlam üzerinde olduğu gibi gramatik anlam üzerinde de belirleyici olup olmadığı hususu tartışılacak; gramatik çözümlemenin niteliği ve gramatik tercih-bağlam ilişkisinin keyfiyeti, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) takdim-ihtisas ilişkisi konusunda Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) yönelttiği ve “İhtisas anlamı, bağlamdan bağımsız bir biçimde salt takdime dayandırılmaz.” iddiası üzerine kurguladığı eleştiriler üzerinden değerlendirilecektir. Böylelikle gramatik çözümlemenin dilsel referanslar dışında bir dayanağının bulunup bulunmadığı sorusunun yanında bir gramatik kuralın tüm dilsel bağlamlarda geçerlilik kazanıp kazanmadığı sorusuna cevap aranacaktır.

1. Gramatik Çözümlemenin Bir Düşünce Ekolüne İsnadı

Gramatik yapı birden çok çözümlenmeye imkân tanıdığına yorumcunun önünde iki seçenek vardır. Birincisi metnin iç bağlamına ilişkin gramatik bağıntılardan hareketle bir tercihte bulunmak, ikincisi ise “kastedilen anlam” iddiası üzerinden gramatik ihtimallerden birini tercih etmektir. İkinci seçenek bağlam sorununu gündeme getirmekte ve yorumcunun hangi kaygılarla hareket edebileceğini göster-

¹⁸ Aksan, *Anlambilim*, 75.

¹⁹ Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 2000), 15.

²⁰ Şuarâ 26/19. Ayetin anlamı: “Sonunda yapacağını yaptın, sen nankörlerdensin.”

²¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necati-Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme'tü'l-Misriyye, 1980), 3/243; Düccane Cündioğlu, *Kur'an'ın Anlama'nın Anlamı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2013), 11.

mektedir. Zira kastedilen anlam iddiasını mütekellime doğrulatma imkânı olmadığına gramatik çözümleme, yorumcunun ön kabullerinin etkisine açık hâle gelmektedir. Metnin dolaylı muhatapları için kaçınılmaz olan bu durum, metnin içyapısının izin verdiği gramatik çözümlenmelerden bazılarının metin dışı gerekçelerle reddedilmesine yol açabilmektedir. Bu da gramatik çözümlemenin salt gramatik zeminde gerçekleşmediği anlamına gelmektedir. Kaynaklarda görülen “Bu, Mu'tezile'nin i'râbıdır.” şeklindeki değerlendirmeler,²² söz konusu durumu açıklamaktadır. Nitekim bir rivayette Ebû Osman el-Mâzinî'ye (ö. 249/863), filolojik yorum ve tevellere karşı olmakla bilinen²³ ve bazı kaynaklarda Cebriyye mezhebine mensup olduğu belirtilen²⁴ hocası Asmaî'den (ö. 216/831) yaptığı rivayetlerin çok az olmasının nedeni sorulmuş; o da hocası nezdinde Kaderiyye taifesine meyletmekle suçlandığını ifade ederek şu olayı anlatmıştır:

“Bir gün Asmaî'nin meclisine gittim. Bana {إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلْقْنَاهُ بِقَدَرٍ} ayeti²⁵ hakkında ne düşündüğümü sordu. Sîbeveyhi'ye göre -nasb durumunda iştigâl söz konusu olduğu için- ref' durumunun daha güçlü olduğunu ve fiil takdirini gerektirecek bir neden bulunmadığını; ancak kıraat âlimlerinin çoğunun nasb kıraatini tercih ettiklerini, bu yüzden de onlara tabi olmamız gerektiğini söyledim. Bana ref' ve nasb durumları arasındaki anlam farkını sordu. Niyetini anladım ve insanları aleyhimde kışkırtmasından korkarak soruya cevap vermek yerine 'Ref' durumu ibtidâ ile, nasb durumu ise muzmar bir fiil takdiriyledir.' dedim.”²⁶

Bu olay, gramatik çözümlenmelerin siyasî/itikadî zeminde tartışmalara yol açabildiğini göstermenin yanı sıra yapılacak gramatik tercihlerde ne gibi çekinmelerin belirleyici olabildiğini de göstermektedir. Yorumcu, gramatik çözümleme faaliyetinde salt dilsel verilerle yetinmemekte, içinde bulunduğu sosyal, siyasi şartların etkisi altında kalmaktadır. Bu da gramatik çözümleme ve tercihleri, üzerine kurgulandığı temel açısından sorgulanabilir hâle getirmektedir. Söz konusu ayete ilişkin Ebû Hayyân'ın şu ifadeleri de önemlidir:

“Cumhur, kelimeyi kulle [كُلٌّ] şeklinde nasb üzere okumuşlardır. Ebu's-Semmâl ve İbn Atiyye'nin ifadesine göre Ehl-i Sünnet'ten bazıları ise kelimeyi merfû [kullu] olarak okumuşlardır ki Ebû'l-Feth'e (İbn Cinnî) göre ref kıraati dilsel kullanım açısından daha uygundur (vech). Biz de cumhurun nasb [kulle] kıraatini tercih ediyoruz. Bazı nahivciler, 'filin, öncesindeki ifadeye sıfat olarak yorumlanabildiği ve fiilden sonraki ifadenin de haber olarak değerlendirilebildiği durumlarda; kastedilen anlam, fiilin haber ol-

²² Mehmet Kaya, *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemaşerî Örneği-* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 224.

²³ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981), 2/205; Süleyman Tülücü, “Asmaî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/499.

²⁴ Ali b. Hamza el-Basrî, *Bakıyyetü't-tenbîhât 'alâ egâli'ti'r-ruvât*, thk. Halil İbrahim Atiyye (Bağdat: Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1991), 36.

²⁵ Kamer 54/49. *Kulle* [كُلٌّ] kıraatine göre ayetin anlamı, “Muhakkak biz her şeyi bir ölçü ile yarattık.” şeklindedir. Kelime *kullu* [كُلٌّ] şeklinde okunduğunda ise gramatik yapı “Bizim yarattığımız her şey bir ölçü ile dir.” şeklinde bir anlamlandırmayı mümkün kılmaktadır.

²⁶ Ali b. Hamza el-Basrî, *Bakıyyetü't-tenbîhât*, 36.

ması yönünde ise birinci isimde nasb tercih edilir ki fiilin sıfat olmadığı anlaşılın.' demişlerdir. Bu ayette de sözü edilen durum söz konusudur. Çünkü ref [kullu] kıraatinde fiil [خَلْقْنَا] sıfat olarak ve devamındaki ifade [يَقْدِر] haber olarak yorumlanabilmektedir. Ehl-i sünnet ile Kaderiyye arasında bu ayetle istidlâl konusunda görüş ayrılığı vardır. Ehl-i sünnete göre her bir şey Allah'ın ölçüyle yaratmış olduğu mahlûkudur ve bunun delili söz konusu ayetin nasb kıraatidir. Zira bu tür yapılar, ilk kelime mübtedâ [kullu] dahi olsa, anlamca uygun (sahih) olmayan bir kelime haber olarak yorumlanamaz. Kaderiyye'ye göre ise kullu [كُلُّ] mübtedâ, halaknâhu fiili [خَلْقْنَا] sıfat ve bi-kader [يَقْدِر] ifadesi haberdir ki buna göre anlam 'Bizim yarattığımız her şey, bir ölçü iledir.' şeklindedir.²⁷

Ref [كُلُّ] kıraati, fiil (خَلْقْنَا) haber konumunda kabul edilerek "Biz her şeyi bir ölçüyle yarattık." yorumuna izin verdiği gibi fiil (خَلْقْنَا) sıfat konumunda ve câr-mecrûr (يَقْدِر) haber kabul edilerek "Bizim yarattığımız her şey bir ölçüyledir." yorumuna da imkân sağlamaktadır. Nasb [كُلُّ] kıraatinde ise yalnızca "Biz her şeyi bir ölçü ile yarattık." şeklinde bir anlamlandırma mümkündür. İştigâl'in söz konusu olduğu bu tür cümlelerde dilin cümle yapısına hâkim olan kurallara göre müreccah olduğu ifade edilen (terecchuh) ve dilsel kullanım açısından daha uygun (vech) olduğu belirtilen²⁸ ref tercihi, yorumcuya fazla hareket imkânı sağladığı için söz konusu ayette terk edilmekte ve tek bir çözümleme imkânı sunan nasb kıraati tercih edilmektedir.²⁹ Dolayısıyla "... yapılacak takdir, kastedilen anlama göre olmalıdır."³⁰ ve "iştigâl isminin refedilmesi durumunda fiil için kastedilen anlamı bozacak bir sıfat durumu ihtimali ortaya çıkıyorsa iştigâl isminin nasb edilmesi gerekir."³¹ şeklindeki ifadeler de aynı çekinceyi ortaya koymaktadır. Dilin cümle yapısına hâkim olan kuralların, tercihlerden birini öne çıkarması bu noktada önemini yitirmekte, tüm dilsel bağlamlar için geçerli bir kural üretmek zorlaşmaktadır. Aynı dilsel yapı farklı bir bağlamda bir önceki kuralın/çözümlemenin aksini gerektirdiğinde tevile ihtiyaç duyulmakta, bu da gramatik kuralda kapsam geçerliliği sorununu doğurmaktadır. Ebû Hayyân'ın takdim-ihtisas ilişkisi konusunda Zemahşerî'ye yönelttiği eleştiri, tam da bu noktada yoğunlaşmaktadır. Gramatik çözümlemenin dayanağının bağlam olması gerektiğini savunan Ebû Hayyân, tıpkı yukarıdaki ayette olduğu gibi takdim örnekleri içeren ayetlerde de bağlama müracaat edilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre gramatik çözümlemeyi ifadenin salt dilsel yapısına bağlamak her zaman doğru sonuçlar

²⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 8/181-182.

²⁸ Bu yapıdaki cümlelerde ref tercihi daha güçlü kabul edilmektedir. Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 1/84; Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi tebyîni şevâzî'l-kur'ât ve'l-îzâh 'anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülhalim en-Neccâr (Dârü Sezgin, 1986), 2/300; Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Dımaşk: Dârül'l-Hayr, 1990), 193-196.

²⁹ Ayete ilişkin gramatik yorumların bir değerlendirmesi için bk. Bünyamin Aydın, "Sözdizimsel Bulanıklık Bağlamında Gramatik Çözümlemenin Niteliği Üzerine Bir İnceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2018/1), 122-146.

³⁰ İbn Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ*, 196.

³¹ Ebü'l-İrfân es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Uşmûni*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 2/115.

doğurmayacaktır. Bağlamsal unsurlara vurgu yapan bu yaklaşım, yorumcunun yettiği kültürel çevrenin ve fikrî/itikâdî kabullerinin gramatik çözümleme üzerindeki belirleyiciliğini de ortaya koymaktadır.

2. Ebû Hayyân'ın Takdim-İhtisas İlişkisi Konusunda Zemahşerî'ye Yönelik Eleştirisi

Zemahşerî, mef'ûlün fiile takdim edilmesinin ihtisas bildirdiği görüşündedir. Ona göre {إِيَّاكَ تَعْبُدُ} ayetinde³² "Mef'ûlün takdimi ihtisas içindir... ve {إِيَّاكَ تَعْبُدُ} ifadesi, تَخْصُّكَ بِالْعِبَادَةِ (İbadeti yalnızca sana yaparız.) anlamındadır."³³ Takdimin ihtisas ifade ettiğine dair birçok ifadesi bulunan Zemahşerî, konuya besmeledeki bâ (ب) harfinin müteallakını açıklarken de değinir. Ona göre müteallak, mecrûrdan sonra takdir edilmelidir. Zira بِاسْمِ اللَّهِ أَقْرَأُ (Allah'ın adıyla okurum.) yerine بِاسْمِ اللَّهِ أَقْرَأُ tercihi, ihtisas anlamını (Yalnızca Allah'ın adıyla okurum.) ortaya çıkarmaktadır.³⁴

Ebû Hayyân'ın görüşleri ise şu şekildedir: "İyyâ (يَا) kelimesi mukaddem mef'ûldür. Zemahşerî âmîl üzerine yapılan takdimin ancak ihtisas kastıyla olabileceğini belirtir. Dolayısıyla ona göre ayet, مَا تَعْبُدُ إِلَّا إِيَّاكَ (Senden başkasına ibadet etmeyiz.) anlamındadır... Bize göre ise takdim, mef'ûle gösterilen itina ve ihtimam içindir."³⁵ Ebû Hayyân, mef'ûlün takdim edildiği {بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ} ayetinde³⁶ ise bağlama vurgu yapar:

"... Mef'ûlün takdim edilmesi inayet içindir. Zemahşerî, bunun hasr ve ihtisasa delâlet ettiği görüşündedir. Bu yüzden de ayeti تَخْصُّونَهُ بِالْعِبَادَةِ (İbadeti ona özgü kılarırsınız.) şeklinde açıklamıştır. Bize göre ise ihtisas ve hasr, mef'ûlün fiile takdiminden değil sözün bağlamından (siyâku'l-keîm) anlaşılır."³⁷

Ebû Hayyân'ın inayet ve ihtimam vurgusu, Sîbeveyhi'ye (ö. 180/796) yapılmış bir referans olarak okunabilir. Nitekim Sîbeveyhi, takdimin ihtimam bildirdiğini ifade eden ilk yorumcudur.³⁸ Zaten takdim-kasr ilişkisi konusunda ihtimam merkezli yaklaşımlar Sîbeveyhi'ye, ihtisas merkezli yaklaşımlar Zemahşerî'ye nispet

³² Fâtiha 1/5.

³³ Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 1/117.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/100-102.

³⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/141.

³⁶ En'âm 6/41. Ayetin anlamı: "Hayır, yalnız ona yalvarırsınız."

³⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 4/132.

³⁸ Ebû Bişr Amr b. Osmân Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 1/34.

edilmektedir.³⁹ Ebû Hayyân'ın bağlam vurgusu ise Abdülkâhir el-Cürçânî'nin takdim-ihtisas ilişkisi konusunda mütekellimin kastına dikkat çeken açıklamalarıyla⁴⁰ uyum arz etmektedir.

Zemahşerî'nin "Mef'ûlün fiile takdimi ihtisas ifade eder." şeklindeki görüşünün, kendisinden önce herhangi bir yorumcu tarafından dile getirilip getirilmediği sorusuna cevap aramak için önce kendisinden önceki tefsirlere sonra da nahiv/meânî kaynaklarına bakmak faydalı olacaktır. Bu sayede, Ebû Hayyân'ın Zemahşerî'ye yönelik dilbilimsel eleştirileri ilmî bir zeminde değerlendirilebilecektir.

3. Fâtiha Suresi Beşinci Ayete İlişkin Zemahşerî Öncesi Yorumlar

Zemahşerî'den önce {إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ} ayetini⁴¹ yorumlayan müfessirler, aşağıdaki hususlara değinmişlerdir:

İbadetin tevhid anlamı; (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) ifadesinin (نُوجِدُكَ) "Seni bir kabul ederiz." anlamında olması.⁴²

İyyâ (إِيَّا) kelimesinin yalnızca fiile mukaddem olarak kullanılabilmesi, [نَعْبُدُ] şeklindeki kullanımın yanlışlığı.⁴³

İyyâ kelimesinin mansûb oluşu, [أَنْتَ نَعْبُدُ] ifadesinin yanlışlığı; (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) ifadesinin (فَوَلُّوا إِيَّاكَ نَعْبُدُ) "Yalnızca sana ibadet ederiz' deyin." şeklindeki izahı; nasb zamirlerinin fiilden önce başında iyyâ olmadan kullanılamaması, [كِنَعْبُدُ] ifadesinin yanlışlığı; iyyâ'nın zamirlere muzâf olarak kullanılma zorunluluğu; iyyâ'nın âmilinden sonra kullanılabildiği durumlar.⁴⁴

İbadetin hudû' (الْحُضُوعُ), züll (الذُّلُّ), i'tiraf bi'r-rubûbiyye (الإِعْتِرَافُ بِالرُّبُوبِيَّةِ), hıdme (الْخِدْمَةُ) anlamları.⁴⁵

İbadetin huşû' (الْحُشُوعُ), istikâne (الِاسْتِكَانَةُ), havf ve recâ (الْخَوْفُ وَالرَّجَا) anlamları; ibadetin istiâneye takdimi.⁴⁶

³⁹ Cemâlüddîn el-İsnevî, *el-Kevkebü'd-dürri*, thk. Muhammed Hasen Avvâd (Amman: Dâru Ammâr, 1985), 427. İhtimam-ihtisas karşıtlığı, bazen bir müellif ile onun şârihi arasında da görülür. Örneğin İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) {إِيَّاكَ نَعْبُدُ} ayetinde ehemmi olan takdim edilmiştir. Bu takdimin hasr ifade ettiği yönündeki görüş delilsizdir." derken onun şârihi Radî (ö. 688/1289) "Her ne kadar musannif, Cârullah'ın ayetinin {إِيَّاكَ نَعْبُدُ} ayetinin مَا نَعْبُدُ إِلَّا إِيَّاكَ anlamına geldiğine ilişkin yorumunu reddetse de Arap kelimelerinden zahir olarak anlaşılabilir şudur ki fiile takdim edilen mef'ûlde hasr anlamı vardır." ifadelerini kullanmıştır. Bk. Ebû Amr İbnü'l-Hâcib, *el-İzâh fî şerhi'l-Mufassal*, thk. Mûsâ Binây el-'Alîlî (Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, ts.), 1/47; Radîyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, tsh. Yûsuf Hasen Ömer (Bingazi: Menşûrâtu Câmiati Kâryûnus, 1996), 1/482. İhtimam-ihtisas karşıtlığı, Sîbeveyhi-beyân ehli karşıtlığı şeklinde de kurulmuştur. Ebû Hâmid Bahâüddîn es-Sübkî, *Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhisi'l-Miftâh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 1/384.

⁴⁰ Abdülkâhir el-Cürçânî'nin söz konusu açıklamaları, çalışmanın "Zemahşerî Öncesi Nahiv Kaynaklarında Takdim" başlığında ele alınmıştır.

⁴¹ Fâtiha 1/5. Ayetin anlamı: "Yalnız sana kulluk ederiz ve yalnız senden dileriz."

⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/36.

⁴³ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuad Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.), 1/24.

⁴⁴ Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/15.

⁴⁵ Sehl et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Tâhâ Abdurraûf-Sa'd Hasen (Dâru'l-Harem li't-Turâs, 2004), 86.

⁴⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 1/139-141, 159.

Bağlamında-

İbadetin *tâ'at me'a'l-hudû'* (الطَّاعَةَ مَعَ الْخُضُوعِ) anlamı; *ıyyâke*'nin tek bir kelime oluşu; (تَسْتَعِينُ) fiilindeki ibdâl (تَسْتَعُونَ).⁴⁷

İyyâke ifadesindeki hitap.⁴⁸

İbadetin ibadet dışındaki tâat biçimlerini de kapsamı.⁴⁹

İyyâ'nın *eyyâ* (أَيَّآ) ve *iyâ* (إِيآ) şeklindeki kıraatleri; *ıyyâ*'nın müphem bir isim/zamir oluşu; *ıyyâke* ifadesinin tekrarı; *ıyyâke* ifadesinde gaybetten hitaba geçiş; (تَعْبُدُ) fiilinin merfû oluşu ve âmili; (تَعْبُدُ) fiilindeki muzâraat harfi; (تَسْتَعِينُ) fiilinin itlâkı; (تَسْتَعِينُ) *niste'înu* kıraatı.⁵⁰

Na'buduke (نَعْبُدُكَ) yerine *ıyyâke na'budu* (إِيآكَ نَعْبُدُ) tercihi: Nehhâs (ö. 338/950), takdimin ihtimam bildirdiğini ve anlatım açısından daha güçlü olduğunu belirtir.⁵¹

İbadetin tezellül anlamı.⁵²

İbadetin nasıl yapılacağına dair değerlendirmeler.⁵³

Na'buduke (نَعْبُدُكَ) yerine *ıyyâke na'budu* (إِيآكَ نَعْبُدُ) tercihi: Sa'lebî (ö. 427/1035); ibarenin sıhhati ve kastedilen anlama uygunluk bakımından takdimin önemli olduğunu, takdim neticesinde nazarların mutlak ibadetten Allah'a ibadete çevrildiğini belirtmiştir.⁵⁴

İbadetin *takarrub bi't-tâ'at* (التَّقَرُّبُ بِالطَّاعَةِ) anlamı.⁵⁵

İyyâke ifadesindeki *kâf* (ك) harf-i hitâb olarak i'râbdan mahalli olmayışı; ibadetin şükür anlamı; vakf durumunda *dâl* harfinde işmâm yapılması.⁵⁶

Râcih kavle göre câmid kabul edilen *ıyyâ* kelimesinin alâmet anlamındaki *âyet* (آيَةٌ) kelimesinden iştikâkı. Buna göre (إِيآكَ نَعْبُدُ), (حَقِيقَتَكَ نَعْبُدُ) demektir.⁵⁷

İyyâ kelimesindeki ihtisas: Vâhidî (ö. 468/1076), Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Nazmu'l-Kur'ân*⁵⁸ adlı eserine atıfla, ayetteki *ıyyâ* kelimesinin tıpkı *صَرَفْتُ* cümlesinde olduğu gibi ihtisas anlamı taşıdığını, hatta *ıyyâ* kelimesinin tahzîr üslubunda

⁴⁷ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbu*, thk. Abdülcelîl Abduh (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/48.

⁴⁸ Ebü'l-Hasen el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî* (Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî, 1435), 1/53.

⁴⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2009), 1/18.

⁵⁰ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Ali (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikayye, 2013), 1/13-14.

⁵¹ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 13.

⁵² Ebû Abdillâh İbn Hâleveyh, *İ'râbu selâsine sûre*, thk. Muhammed Fehmî Ömer (Medine: Mektebetü Dâri'z-Zemân, 2006), 90.

⁵³ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 2/291.

⁵⁴ Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 1/117.

⁵⁵ Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid Abdülmaksûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/57.

⁵⁶ Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/37-39.

⁵⁷ Vâhidî, bu görüşü İbn Cinnî'nin *Sirru sinâ'ati'l-i'râb* adlı eserinden nakletmektedir. Bk. Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasen Hindâvî (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1993), 2/656; Ebü'l-Hasen el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basî*, thk. Muhammed b. Sâlih (Riyad, 1430/2009), 1/513.

⁵⁸ Bu kitap mevcut değildir.

kullanılmasının sebebinin, tahzîrin ihtisas ile tevîl edilebilmesi olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

Söz konusu yorumlar bütünü içinde takdim olgusuna ne ölçüde önem verildiği ve takdimin hangi noktadan itibaren konu edinildiği hususu önem kazanmaktadır. Sarf, nahiv, iştikâk, meânî, kıraat, ahbâr, fıkıh ve tasavvuf gibi birçok ilme temas eden farklı tefsirlerde dikkat çeken ilk husus, (نَعْبُدُكَ) yerine (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) şeklindeki kullanımının Nehhâs'a kadar sorgulanmamış olması; ikinci husus ise böyle bir kullanımın ihtisasla ilişkisinin Cürcânî'ye kadar kurulmamış olmasıdır. Nehhâs söz konusu tercihi Sîbeveyhi'nin yorumunu takip ederek ihtimam üzerinden açıklamış, ihtisas veya kasma değinmemiştir. Benzer şekilde Sa'lebî, ifadenin "kastedilen anlama uygunluğu" üzerinde durmuştur. Vâhidî'nin rivayetine göre Cürcânî burada ihtisastan söz eden ilk yorumcu olarak gözükmektedir. Ancak Vâhidî'nin ifadelerinde ihtisas *ıyyâ* kelimesiyle ilişkilendirilmiş, genel anlamda mef'ûlün takdimine değinilmemiştir. Nitekim Cürcânî *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde,⁶⁰ takdimin genel bir ilke olarak ihtimam bildirdiğini belirtmiş, takdimin birçok anlamına değinmiş ve bu anlamlardan biri olan ihtisası mütekellimin kastına bağlamıştır. Dolayısıyla Zemahşerî'nin "Mef'ûlün takdimi ihtisas ifade eder." şeklindeki görüşünü Cürcânî'de bulmak mümkün değildir. Tam da burada aralarında Cürcânî'nin de bulunduğu nahiv/meânî kaynaklarının takdim-ihtisas ilişkisi konusundaki görüşlerini ortaya koymak, Ebû Hayyân'ın bu konuda Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirisini değerlendirmede yardımcı olacaktır.

4. Zemahşerî Öncesi Nahiv Kaynaklarında Takdim

Takdimin anlamsal sonuçları erken dönemde meânî konularını da içine alan nahiv eserlerinde ve daha sonra müstakil bir ilim dalı hâline gelen meânî kitaplarında *ihitimam* veya *ihhtisas* kavramları üzerinden değerlendirilmiş, belirleyici etken olarak ya *sözdiziminin* kendisi ya da *bağlam* üzerinde durulmuştur.

4.1. Takdim Edilen Ögenin Önemi: İhtimam

Sîbeveyhi'ye göre takdimin amacı, takdim edilen ögenin önemini vurgulamaktır. Ona göre "Araplar daha önemli olan ve üzerinde özellikle durmak istedikleri lafızları - صَرَبَ رُيْدًا عَبْدُ اللَّهِ - örneğinde olduğu gibi- takdim ederler."⁶¹ Sîbeveyhi'nin bu görüşü, kendisinden sonraki birçok yorum üzerinde belirleyici olmuştur. Sîrâfî (ö. 368/979) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* adlı eserinde takdimi ihtimam ile açıkladıktan sonra

⁵⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 1/513-514.

⁶⁰ Abdülkâhir el-Cürcânî'nin söz konusu görüşleri, çalışmanın "Zemahşerî Öncesi Nahiv Kaynaklarında Takdim" başlığında ele alınmıştır.

⁶¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34. Sîbeveyhi'nin iki gramatik unsur arasındaki takdime ilişkin yorumu, bazı yorumcular tarafından cümleler arasında gerçekleşen takdim için uygulanarak { يَهَبُ لِمَنْ يَتَّسَاءُ إِنَّا وَ يَهَبُ } اَيْتِنْدَ 42/49) kız çocuklarının (inâs) erkek çocuklarından (zükûr) önce dile getirilişi, bir önem belirtisi olarak görülmüştür. Bazı yorumcular ise erkek çocuklar anlamındaki *zükûr* kelimesinin marife olmasından hareketle, marife bir kelimenin muahhar da olsa mukaddem bir nekra kelimesinden daha önemli olduğu şeklinde bir yorum geliştirmişlerdir. Bk. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-muâne*s, thk. Heysem Halîfe (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011), 3/345. Zemahşerî ise burada bağlama ve ihtimam olgusuna vurgu yapar. Ona göre ayette, Allah'ın yaratma sıfatının yalnızca kendi meşietine bağlı olduğu hususu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla insanların umumiyetle istemedikleri kız çocukları, bu bağlamda ehemmiyet kazanmış ve "Daha önemli olan, takdim edilir. (الْأَهْمُ وَاجِبُ التَّقْدِيمِ)" kaidesinden hareketle takdim edilmiştir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/420.

seci, kafiye ve başka amaçlarla da takdim yapılabileceğini belirtir.⁶² Sîrâfî'nin bu açıklaması, bağlamsal unsurlardan biri olan mütekellimin muktezâ-yı hâle göre söz konusu amaçlardan birini gözetebileceğini vurgulaması bakımından önemlidir.

İbn Cinnî (ö. 392/1002) ihtimam kavramını "mef'ûle gösterilen ihtimam" üzerinden ve farklı kullanım biçimleri arasında karşılaştırmalar yaparak açıklar. Ona göre;

*"Cümlelerin rükünlerinden biri olmayan mef'ûlün cümledeki yeri - ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا örneğinde olduğu gibi- fâilden sonradır. Asıl olan budur; ancak mef'ûl fâilden daha önemli görüldüğünde takdim edilerek ضَرَبَ عَمْرًا زَيْدٌ denilir. Önemin derecesi arttıkça fiilin de önüne getirilerek ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا denilir. Önemin derecesine göre mef'ûl cümlelerin rükünlerinden biri hâline getirilerek mübtedâyâ dönüştürülür ve عَمْرُو ضَرَبَهُ زَيْدٌ denilir. Daha sonra fiildeki zamir de kaldırılarak ضَرَبَ عَمْرُو زَيْدٌ denilir. Mef'ûle gösterilen önemin son derecesinde fâil atılır ve fiil meçhul sıygaya dönüştürülerek ضَرَبَ عَمْرُو denilir."*⁶³

Süheylî (ö. 581/1185)'ye göre de takdim ihtimam ifade eder. O takdim-ihtimam ilişkisini fiil ve mef'ûl gibi gramatik ögeler arasındaki takdimden ziyade, metni oluşturan cümleler veya birbirine atfedilmiş ögeler arasında gerçekleşen takdim üzerinden ele alır. Ona göre Sîbeveyhi'nin "Araplar üzerinde özellikle durmak istedikleri lafızları takdim ederler." ifadesi açıklığa kavuşturulmalı ve "iki şeyden birinin ne zaman daha önemli hâle geldiği" ve "mütekellimin söz konusu şeyin beyanına hangi durumlarda daha çok önem verdiği" hususları izah edilmelidir. Nitekim bazı ayetlerde *semâ* kelimesi *arz* kelimesinden önce, bazılarında ise sonra zikredilmiştir. Süheylî'ye göre lafızların sözdaki sıralanışı, manaların kalpteki sıralanışına tabidir. Manalar ise kalpte zaman, rütbe, eşyanın doğası, sebep-sonuç ve fazilet esaslarına göre takdim veya tehir edilir. Dolayısıyla bir kelime farklı bağlamlarda bu beş esastan biri itibarıyla önemli hâle gelebilmekte ve bunun sonucu olarak farklı sıralanışlar görülebilmektedir.⁶⁴ Süheylî söz konusu beş esasın dışına çıkılarak lafızların söyleniş kolaylığı veya zorluğu esasına göre de sıralanabileceğini; ancak bunun tüm kullanımlarda geçerlilik kazanmadığını; nitekim *sakîl* olanın *hafîf* olandan önce zikrinin vâki olduğunu belirtmektedir ki bu durum konuya ilişkin belirleyici tek esasın bağlam olduğunu ortaya koymaktadır.

Sîbeveyhi'den Abdülkâhîr el-Cürçânî'ye kadar olan kaynaklarda takdim, sözdizimsel boyutuyla ele alınmış ve î'râb işaretlerinin takdim konusunda esneklik sağlaması, takdim edilmesi uygun olan ve olmayan gramatik ögeler, kıyasa uygun olmayan ancak zaruret nedeniyle yapılan takdim, tehir niyetiyle takdim, metni oluş-

⁶² Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ramazan Abduettevâb vd. (Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2008), 1/272-274.

⁶³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/65.

⁶⁴ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân es-Süheylî, *Netâicu'l-fiker fi'n-nahv*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 208-215.

turan cümleler arasında yapılan takdim, lafzî ta'kîd ve bunun mukaddem lafzın anlamca muahhar sayılmasını gerektirmesi gibi konular üzerinde durulmuştur.⁶⁵

4.2. Bağlam: Tekit mi Tahsis mi?

Abdülkâhir el-Cücânî, *Delâilü'l-İcâz* adlı eserinde takdim konusuna dair ayrıntılı çalışmasında takdimin amaçları arasında tahsisi de zikretmiştir. Onun takdim-ihtisas ilişkisi konusundaki görüşleri şu şekilde özetlenebilir: *Birinci husus*: Takdim üzerinde düşünmenin gereksiz olduğunu savunanlar yanılmaktadır.⁶⁶ *İkinci husus*: Takdimin bazı kullanımlarda anlam üzerinde etkisi olduğunu, bazı kullanımlarda ise sırf lafzî (seci, kafiye gibi) bir maksatla tercih edildiğini söylemek tutarlı değildir.⁶⁷ Cürcânî; sözcük dizilişi ile anlam arasındaki ilişkiye dair çelişkili yorumun reddedilmesi, tüm takdim durumlarında geçerli tek bir yorumun benimsenmesi ve her bir durum için (örneğin mef'ûlün takdimi) aynı hükmün uygulanması gerektiğine inanmaktadır.⁶⁸ *Üçüncü husus*: Bir unsurun takdim edilmesi, ilkesel olarak ona önem verildiğini (ihtimam) gösterir. Örneğin *فَقَلَّ الْخَارِجِيُّ زَيْدٌ* cümlesinde mef'ûl, önemine binaen takdim edilmiştir. Cürcânî'ye göre "Takdim ihtimam içindir." cümlesiyle yetinilmemeli, söz konusu ihtimamın kaynağının tespit edilmesi gerekir. Nitekim Zeyd'in Hâricî'yi öldürdüğü haberini veren örnek cümlede, -bahsi geçen Hâricî, öldürülmesi beklenen bir kimse olduğu için- mütekellim fâili geri planda bırakarak mef'ûlü öne almıştır. Takdimin vaki olduğu her cümlede bu şekilde ihtimamın kaynağına (vechu'l-inâye) inilmesi, takdim olgusunun öneminin kavranmasını sağlayacaktır.⁶⁹ İstifhâm, nefiy ve isbât üsluplarına ilişkin farklı cümleler üzerinde takdimin anlamsal sonuçlarını ayrıntılı olarak ele alan⁷⁰ Cürcânî, mef'ûlün fiile takdim edildiği soru cümlelerini de tıpkı *أَزِيدًا فَتَلَّ الْخَارِجِيُّ زَيْدٌ* cümlesinde olduğu gibi ihtimam kavramı üzerinden yorumlamıştır. Örneğin *أَزِيدًا تَضْرِبُ* (Zeyd'i mi döveceksin?) cümlesinde istifhâm/inkâr, dövme eyleminin vaki olduğu Zeyd üzerindedir. Aynı durum { *فَلَّ أَعْيَرَ* } *اللَّهُ أَتَجِدُ وَلِيًّا* (Allah'tan başkasını mı veli edineceğim.) ayeti⁷¹ için de geçerlidir. Zira mef'ûlün takdim edilmediği *اللَّهُ أَتَجِدُ عَيْرَ اللَّهِ وَلِيًّا* (Allah'tan başkasını veli edinecek miyim?)

⁶⁵ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1973), 205 vd.; Ebü'l-Abbâs el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik (Kahire: 1994), 3/118, 4/101; a.mlf., *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1997), 1/28; Ebü Bekr İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 2/228; Ebü'l-Hüseyn İbn Vehb, *el-Burhân fî vucûhi'l-beyân*, thk. Hifnî Muhammed (Kahire: Mektebetü's-Şebâb, 1969), 101, 125; Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beirut: Dârü'n-Nefâis, 1996), 69-70; Ebü Ali el-Fârisî, *et-Ta'lîka 'alâ Kitâbi Sibeveyhi*, thk. 'İvaz b. Hamed (Kahire: Matbaatu'l-Emâne, 1990); Ebü'l-Hasen er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Muhammed İbrahim (Mekke, 1415), 1/183; Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhamed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2006), 1/298, 329; 2/382, 391; Ebü'l-Hüseyn İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga*, thk. Ömer Fâruk et-Tabbâ' (Beirut: Mektebetü'l-Maârif, 1993), 244; Ebü Mansûr es-Seâlibî, *Fikhu'l-luga ve sirru'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Şevkî (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye, 2015), 320; İbn Sinân el-Hafâcî, *Sirru'l-fesâha* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 111.

⁶⁶ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 108.

⁶⁷ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 110.

⁶⁸ Baalbaki, "The Relation Between Nahw and Balâğa", 20.

⁶⁹ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 107-108.

⁷⁰ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 111-128.

⁷¹ En'âm 6/14.

cümlesinde söz konusu vurgu yoktur.⁷² Cürçânî mef'ûlün takdiminin ihtimam ve tekit bildirdiği yönündeki yaklaşımını olumsuz cümleler üzerinden verdiği örneklerle sürdürür. Buna göre;

I. مَا صَرَبْتُ زَيْدًا “Zeyd’i dövmedim.” (Başka birini dövüp dövmediği belli değil.)

II. مَا زَيْدًا صَرَبْتُ “Zeyd’i dövmedim.” (Başka birini dövdüğü anlaşılıyor.)

cümlelerinden ikincisinde vurgu, mef'ûlün üzerindedir. Dolayısıyla birinci cümle, مَا صَرَبْتُ زَيْدًا وَلَا أَحَدًا مِنَ النَّاسِ (Ne Zeyd’i ne de başka birini dövdüm.) şeklinde devam ettirilebilir. Buna karşın مَا زَيْدًا صَرَبْتُ وَلَا أَحَدًا مِنَ النَّاسِ ifadesinin ikinci kısmı, birincisiyle çelişmektedir.⁷³ *Dördüncü husus*: Takdim bazı durumlarda ihtimam ve tekidin ötesinde ihtisas bildirir. Örneğin أَنُعَلِّمُنِي بَضْبِي أَنَا حَرَشْتُهُ (Benim avladığım keleri bana mı öğreteceksin?) cümlesinde söz konusu hayvanı başkasının değil, kendisinin avladığını anlatmak isteyen mütekellim, fâilî⁷⁴ takdim ederek kasr yapmıştır. Buna karşın هُمَا يَلْبَسَانِ الْمَجْدَ أَحْسَنَ لِبَسَةٍ (Mecd libasını en güzel şekilde onlar giyerler.) beytinde şair, dünyada sadece methettiği kimselerde bulunan bir özellikten bahsediyor değildir; zira bu muhaldir. Şairin fâilî takdim etmekteki amacı, methettiği kimselerin söz konusu sıfatta çok üstün olduklarını ve bu özelliğin onların bir âdeti hâline geldiğini vurgulamaktır (tekit). Aynı durum {وَإِنْتَحَدُوا مِنْ دُونِهِ إِلَهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ} ayeti⁷⁵ (*Hâl böyle iken onun dışında, hiçbir şey yaratamayan, kendileri yaratılmış bulunan birtakım mabutlar edindiler.*) için de söz konusudur. Nitekim ayetteki takdimden hareketle yaratılmanın putlarla sınırlı olduğunu tasavvur etmek mümkün değildir.⁷⁶ Görüldüğü üzere Cürçânî’ye göre tahsis anlamından bahsedilebilmesi için mütekellimin bunu amaçlamış olması gerekmektedir. Dolayısıyla takdimin hangi amaçla⁷⁷ yapıldığının tespit edilmesi şarttır. Bu da mutlak surette bağlama müracaat etmeyi gerektirmekte ve tahsis-tekit ayrımında belirleyici unsurun bağlam olduğunu ortaya koymaktadır. Cürçânî, bağlama ve mütekellimin kastına odaklanan bu yaklaşımını diğer kasr yollarını ele alırken de sürdürür. Ona göre haberin *el takısı* (ال) ile marife olması, her durumda kasr ifade etmemekte, *innemâ* (إِنَّمَا) ve *mâ-illâ* (مَا ... إِلَّا)

⁷² Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 121-122.

⁷³ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 126.

⁷⁴ Anlamca fâil kastedilmektedir; zira أَنَا zamiri, gramatik açıdan mübtedâdır.

⁷⁵ Furkân 25/3.

⁷⁶ Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 128-131.

⁷⁷ Cürçânî’ye göre takdim, muhatabın kuşkusunu giderme, hatasını düzeltme, iddiasını yalanlama, yapılanın akla aykırı olduğunu bildirme, tuhaf bir durumu ortaya koyma, inkâr, vaat, kefil olma ve yüceltme gibi maksatlarla da yapılabilmektedir. Bk. Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 133-135. Cürçânî'nin bağlama ve mütekellimin kastına vurgu yapan söz konusu yaklaşımının, takdimi anlatım araçları bağlamında bir üslup elemanı olarak ortaya koyan çalışmalar üzerinde olduğu gibi takdimi *udûl* kavramı çerçevesinde değerlendiren çalışmalar üzerinde de etkili olduğu görülmektedir. Nitekim takdimin bir üslup elemanı olarak incelendiği çalışmalarda, üslup elemanlarının değerlerinin kullanıldıkları bağlamda ortaya çıktığı belirtilmekte ve ihtisas, takdimin sebeplerinden biri olarak ortaya konulmaktadır. Benzer şekilde takdimin *nahiv 'udûlleri* kapsamında incelendiği çalışmalarda da ihtisas, 'udûlün anlamsal etkilerinden biri olarak ifade edilmektedir. Bk. Celalettin Divlekci, *Anlam-Üslûp İlişkisi Bağlamında Kur'an'ın Üslûp Analizi -Fâtiha Sûresi Örnekleme-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 218-228; Murat Tala, *Sarf ve Nahiv Açısından Kur'an'da 'Udûl* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 243-244.

edatlarına her bağlamda kasr anlamı yüklemek mümkün olmamaktadır.⁷⁸ Özetle kasr veya diğer anlamlar, ifadenin bağlamı üzerinde belirli bir zihinsel çaba gerektiren ve salt sözdizimsel yapıdan çıkarılamayacak anlamlardır.

Cürcânî'nin takdimin amaçlarına ilişkin tahsis-tekit şeklindeki tasnifini ayrıntılı olarak değerlendiren Bahâüddîn es-Sübki (ö. 773/1372) tahsisi tekitten ayırmanın tek yolunun muktezâ-yı hâl ve sözün bağlamı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre {أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ بَلْ إِلَٰهَ تَدْعُونَ} ayeti⁷⁹ üzerinde düşünüldüğünde أَعْبَدُ الله ifadesindeki takdime ihtisas anlamı verilemeyeceği -zira ihtisas “Yalnızca Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız?” anlamını gerektirir-; buna karşın إِلَٰهَ تَدْعُونَ (Yalnızca ona yalvarırsınız.) ifadesinin ihtisas bildirdiği görülecektir.⁸⁰ Bağlama vurgu yapan dilcilerden bir diğeri de İbn Ebi'l-Hadîd'dir (ö. 656/1258). Ona göre mef'ûlün takdiminin tahsis ifade ettiği görüşü, bu konuda söz sahibi olan dilcilerin kabul etmediği ve sahih olmayan bir görüştür. Nitekim رُيْدًا صَرَبْتُ cümlesinde kasr anlamı olduğunu⁸¹ söylemek, رُيْدًا صَرَبْتُ وَعَمْرًا cümlesinin tenakuz içerdiğini⁸² söylemeyi gerektirir ki bunu iddia etmek mümkün değildir. Dolayısıyla tahsis, salt mef'ûlün takdiminden değil, karine ve bağlamdan elde edilebilir.⁸³

Cürcânî'den Sekkâkî'ye (ö. 626/1229) kadar olan dönemde konu çoğunlukla sözdizimsel boyutuyla ele alınarak; takdimi uygun olan ve olmayan gramatik öğeler, dilin cümle yapısına hâkim olan kuralların gerektirdiği yerde bulunmayan sözcükler ve mukaddem *ıyyâ* sözcüğünün kullanılış biçimleri gibi hususlar incelenmiştir.⁸⁴ Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin ihtimam yorumunun ve Cürcânî'nin tahsisi mütekellimin kastına bağlayan yaklaşımının genel bir kabul olarak bu dönemde de sürdürüldüğü düşünülebilir. Sekkâkî ise görüşleri genel olarak Cürcânî'nin yorumlarına dayanmakla birlikte “Tahsis takdimin lâzımıdır.”⁸⁵ şeklindeki ifadesi ve takdimi kasr yollarından biri olarak sunan tasnifi⁸⁶ ile kendisinden sonraki dilciler üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Sekkâkî sonrası meânî eserlerinde takdim kasr yollarından biri

⁷⁸ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 179-182; 328-329; 337-338.

⁷⁹ En'âm 6/40-41.

⁸⁰ Sübki, *Arûsu'l-efrâh*, 1/237, 383.

⁸¹ Kasr anlamı kabul edildiğinde, رُيْدًا صَرَبْتُ cümlesinin “Yalnızca Zeyd'i dövdüm.” anlamına geldiği kabul edilmiş olmaktadır.

⁸² Kasr anlamı kabul edildiğinde, رُيْدًا صَرَبْتُ وَعَمْرًا cümlesinin birbiri ile çelişen iki parçadan oluştuğu (Yalnızca Zeyd'i dövdüm, Amr'ı da.) kabul edilmiş olmaktadır. Oysa mütekellim, muhatabın dikkatini çekme, hatasını düzeltme, kuşkusunu giderme veya başka bir amaçla Zeyd kelimesini bildirişimdeki önemine binaen takdim etmekte ve وَعَمْرًا رُيْدًا صَرَبْتُ “Zeyd'i dövdüm, Amr'ı da.” demektedir.

⁸³ İbn Ebi'l-Hadîd, *el-Feleku'd-dâir 'ale'l-Meseli's-sâir*, thk. Ahmed el-Hüfî-Bedevî Tabâne (Riyad: Dârü'r-Rifâ'i, 1984), 228-231.

⁸⁴ el-A'lem eş-Şentemerî, *en-Nüket fi tefsiri Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Reşid Belhabîb (el-Memleketü'l-Mağribiyye: 1999), 1/228-229; Ebû Muhammed İbnü'l-Haşşâb, *el-Murtecel fi şerhi'l-Cumel*, thk. Ali Haydar (Dimaşk: 1972), 155; Kemâlüddîn Abdurrahmân el-Enbârî, *el-Beyân fi garibi irâbi'l-Kur'ân*, thk. Tâhâ Abdülhamid (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1980), 1/36-38; a.mlf., *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf* (Kahire: Dârü't-Talâi', 2009), 2/218-223; a.mlf., *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed Behcet (Dimaşk, Matbûatu'l-Mecma'i'l-İlmî, ts.), 18-19; Ebü'l-Abbâs İbn Madâ, *Kitâbu'r-Red 'ale'n-nuhât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1947); Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, *et-Tibyân fi irâbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 1/16-17.

⁸⁵ Ebü Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 339. Kazvîni bu ifadeyi “Tahsis, çoğunlukla takdimin lâzımıdır.” şeklinde şerh etmiştir. Celâlüddîn el-Hatîb el-Kazvîni, *Telhîsu'l-Miftâh*, nşr. el-Berkûkî (Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1904), 134.

⁸⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 400-404.

olarak yer almıştır.⁸⁷ Bununla birlikte Sekkâkî'nin, söz konusu ifadesini ve tasnifini sınırlandıran birçok değerlendirmesi olduğu belirtilmelidir. Sekkâkî bu ifadelerinde makam, muktezâ, mütekellimin kastı gibi hususlara vurgu yapmakta, temel bir ilke olarak takdimin ihtimam ifade ettiğini belirtmekte, tahsisi takdimin amaçlarından yalnızca biri olarak görmekte ve diğer üç kasr yoluyla takdim arasında "İlk üç kasr yolunun (atıf yoluyla kasr, nefiy ve istisnâ yoluyla kasr, innemâ edatıyla yapılan kasr) tahsis anlamına delaletleri vaz' itibarıyla. Takdimin tahsise delaleti ise sö- zün mefhumu vasıtasıyladır."⁸⁸ şeklinde bir ayırım yapmaktadır.

5. Ebû Hayyân'ın Zemahşerî Eleştirisinin Değerlendirilmesi

Burada izlenecek yöntem, söz konusu iki müfessirin önce *ıyyâ* kelimesinin mukaddem olduğu ayetlere ilişkin yorumlarını, sonra da mef'ûlün fiile takdim edildiği ayetlere dair görüşlerini karşılaştırmak şeklinde olacaktır.

İyyâ (يَا) kelimesi, fiil ile arasına başka bir kelime girmediği sürece fiile mukaddem ve zamirlere muzâf olarak kullanılan bir kelimedir. Kur'an'da zahir bir isme muzâf olarak kullanılmayan kelime, fiil ile arasına bir kelimenin girdiği bazı ayetlerde fiilden sonra gelmiştir. Burada *إِنَّكَ نَعْبُدُ* ayetiyle doğru bir karşılaştırma yapabilmek için kelimenin fiile mukaddem olarak kullanıldığı ayetler tekrarlara değinilmeden ele alınacaktır.

I.		II.	
إِيَّايَ فَازْ هَبُونِ	(Bakara 2/40) ⁸⁹	مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ	(Yunus 10/28) ⁹⁰
إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ	(Bakara 2/172) ⁹¹	مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ	(Kasas (28/63) ⁹²
إِيَّايَ فَاعْبُدُونِ	(Ankebût 29/56) ⁹³	أَهْلَآءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ	(Sebe 34/40) ⁹⁴

⁸⁷ Kazvîni, *Telhîsu'l-Miftâh*, 139-141; Sa'düddîn et-Teftâzânî, *el-Mutavvel ale't-Telhîs* (İstanbul: el-Matbaatu'l-Osmâniyye, 1304), 161-164; Fazl Hasen Abbâs, *el-Belâga funûnühâ ve efnânühâ 'ilmü'l-me'âni* (İrbid: Dârü'l-Furkân, 1997), 1/367.

⁸⁸ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 291, 321, 341, 346, 404. Konuya farklı bir açıdan yaklaşarak takdimi ihtisas ile açıklayan Zemahşerî'yi eleştiren İbnü'l-Esir (ö. 637/1239)'e göre ise takdim, ihtimam-tahsis karşıtlığı dışında salt lafzî gerekçelerle açıklanabilir. Buna göre takdim sözü güzelleştirmek, fâsıla ve seciye riayet etmek maksatlarıyla yapılabilir. Nitekim {إِنَّكَ نَعْبُدُ} ayetinde de takdimin amacı fâsıla uyumunu sağlamaktır. Bk. Ziyâüddîn İbnü'l-Esir, *el-Meselu's-sâir*, thk. Ahmed el-Hûfî-Bedevî Tabâne (Kahire: Dârü Nahdati Mısır, ts.), 2/210-213. Takdim-fâsıla ilişkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Bedrüdîn ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl (Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 1/53 vd.; Ahmet Bostancı, "Kur'an-ı Kerim'de Fâsıla Uyumu: Arap Dili Kaideleri Açısından Bir İnceleme", *İslâmî İlimler Dergisi* 2/1 (2007), 87-118. Sibeveyhi'nin ihtimam vurgusu, Cürçânî'nin mütekellimin kastını vurgulayan görüşü, İbnü'l-Esir'in fâsıla odaklı yaklaşımı ve Ebû Hayyân'ın bağlam üzerinden geliştirdiği Zemahşerî eleştirisi; geç dönem müelliflerinden Süyûtî'nin (ö. 911/1505) takdimin hasır ifade ettiği konusunda neredeyse görüş birliği olduğu yönündeki ifadesinin tashihe muhtaç olduğunu göstermektedir. Bk. Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 524.

⁸⁹ "Sadece benden korkun."

⁹⁰ "Siz bize tapmıyordunuz."

⁹¹ "Sadece ona tapıyorsunuz."

⁹² "Onlar bize tapmıyorlardı."

⁹³ "Sadece bana kulluk edin."

⁹⁴ "Bunlar mı size kulluk ediyorlardı?"

Zemahşerî bir numaralı sütunda yer alan ayetlerde takdimin ihtisas maksadıyla yapıldığını ifade eder.⁹⁵ Ebû Hayyân ise takdimin ihtimam maksatlı olduğunu, ihtisas anlamının takdimden müstefâd olamayacağını belirtir.⁹⁶ Bu ayetlerde ihtisastan söz edilebilmesinin nedeni; ibadet, rahbet ve takvânın Allah'a yönelik olmasıdır. Zira { وَاللَّهُ يُعَذِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ } ayetinde⁹⁷ "Allah lafzının mübtedâ olarak ve يُعَذِّرُ fiili kendisine haber kılınarak takdim edilmesi, ihtisasa delâlet eder."⁹⁸ şeklindeki ifadeleri nedeniyle Zemahşerî'yi eleştiren Ebû Hayyân, ayette Allah'a ait bir fiilden bahsedildiği için tahsis anlamı bulunduğunu, başka bir fâil ve başka bir mef'ûl ile kurulacak aynı yapıdaki cümlelerde tahsisten söz edilemeyeceğini, زَيْدٌ يَحْفَظُ الْقُرْآنَ örneği⁹⁹ üzerinden açıklar. Nitekim örnekte Kur'an'ı hıfzetme eylemi Zeyd'e özgü kılınmamış, Kur'an'ı hıfzeden kişinin Zeyd olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁰ Bu açıdan bakıldığında bağlam sorunu iki numaralı sütunda yer alan ayetlerde açıkça görülmektedir. Zemahşerî bu ayetlerde takdim konusuna değinmemiş, ayetin genel anlamını vermekle yetinmiştir.¹⁰¹ Zira { مَا كُنْتُمْ إِلَّا تَعْبُدُونَ } ayetinde *ıyyânâ* ifadesindeki takdimi ihtisas ile açıklamak "Siz sadece bize tapmıyordunuz, ibadeti bize tahsis etmiyordunuz." şeklinde ve ayetin maksadıyla asla uyuşmayacak bir anlamlandırmayla sonuçlanacaktır. Müşrikleri ve onların şeriklerini konu edinen bu ayette şeriklerin mahşer gününde müşriklere "Siz bize tapmıyordunuz ki." demelerinden bahsedilmektedir. Ebû Hayyân iki numaralı sütunda yer alan ayetlerde ihtimam ve tekit kavramları yanında fâsılaya riayet kavramını da zikretmiştir.¹⁰² Nitekim söz konusu ayetlerden her biri takdim neticesinde nûn harfiyle sonlanmakta; bunun sonucunda da surelerin ilgili bölümlerindeki fâsıla korunmuş olmaktadır. O hâlde Ebû Hayyân'ın "İhtisas takdimden değil, bağlamdan anlaşılır." şeklindeki görüşü ve Kur'an'da fâsılaya riayet maksatlı takdim örneklerinin bulunduğu dair bu değerlendirmesi; başta Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) olmak üzere bazı müfessirlerin "(إِيَّاكَ نَعْبُدُ)، (نُؤَجِّدُكَ)" şeklindeki yorumlarıyla bir arada düşünüldüğünde; *ıyyâ* kelimesinin takdim edildiği ayetlerde takdimin ihtisas maksadıyla yapıldığını söylemek yerine نَعْبُدُكَ ifadesinin zaten ibadetin Allah'a tahsisi maksadını tazammun ettiğini, dolayısıyla da takdimin ihtimam kastıyla ve fâsılaya riayet maksadıyla yapıldığını söylemek daha uygun gözükmektedir. Ayrıca اللهُ أَعْبُدُوا (Allah'a kulluk edin.) ve رَبِّكَ أَعْبُدُ (Rabbine kulluk et.) gibi zâhir/muahhar mef'ûllerin kullanıldığı ayetlerde¹⁰³ bağlamın ibadetin Allah'a tahsisi maksadını tazammun etmesi ve fâsıla uyumuna herhangi bir etkisi bulunmayan اللهُ أَعْبُدُوا رَبِّكَ أَعْبُدُوا اللهُ şeklindeki kullanımların tercih edilmemesi, iki önemli husus olarak ortaya çıkmaktadır. Özetle "Mef'ûlün takdimi, ihtisas ifade eder." şeklindeki görüşe ihtiyatla yaklaşılmasını gerektiren ve "İhtisas, bağlamdan

⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/258, 357; 3/558.

⁹⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 1/331, 660.

⁹⁷ Müzzemmil 73/20. Ayetin anlamı: "Gecenin ve gündüzün ölçüsünü koyan Allah'tır."

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/248.

⁹⁹ Kasr anlamı kabul edildiğinde, زَيْدٌ يَحْفَظُ الْقُرْآنَ cümlesinin "Yalnızca Zeyd Kur'an'ı hıfzetmektedir." anlamına geldiği kabul edilmiş olmaktadır.

¹⁰⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 8/358. Aynı yapıdaki cümlelerde anlamın gramatik çözümleme üzerindeki belirleyiciliği konusunda benzer bir örnek için bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/95-96.

¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/134; 4/519; 5/127-128.

¹⁰² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 7/123, 273.

¹⁰³ Nisâ 4/36 ve Hicr 15/99.

anlaşılır.” görüşünü güçlendiren üç husus bulunmaktadır. Birincisi, mukaddem *ıyyâ* kullanılmasına rağmen ihtisas ile açıklanamayacak ayetlerin varlığı. İkincisi, mukaddem *ıyyâ*'nın kullanıldığı ayetleri ihtisas yerine ihtimam ve fâsılaya riayet olgularıyla açıklamanın mümkün olması. Üçüncüsü ise Allah'a ibadet konusuna dair ve mukaddem *ıyyâ* yerine zâhir/muahhar mef'ûllerin kullanıldığı ayetlerin varlığıdır.

Zemahşerî, tıpkı *ıyyâ* kelimesinde olduğu gibi, zâhir mef'ûlün veya câr-mecrûrun fiile takdiminin tahsis ifade ettiği görüşündedir. Ancak onun takdim-ihtisas ilişkisine dair yaklaşımının kapsayıcı olmadığı görülmektedir. Nitekim o { *إِبَّاكَ* { *نَعْبُدُ* } ve { *فَبِهَدَاهُمْ أَقْتَدَهُ* } ayetlerinde¹⁰⁴ herhangi bir kayıt belirtmeksizin takdimin ihtisas bildirdiğini ifade etmiş;¹⁰⁵ ihtisasla açıklanamayacak takdim örnekleri içeren { *إِنَّ اللَّهَ* { *وَأُولَآئِكَ هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ* } ve { *وَمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ* } ayetlerinde¹⁰⁶ ise yorum yapmamış veya birtakım tevillere başvurmuştur.¹⁰⁷ Hatta Zemahşerî, ihtisas anlamının tevil yoluyla da elde edilemediği durumlarda bağlamsal unsurlara göndermeler yaparak takdimin ihtisas dışındaki amaçlarından bahsetmiştir.¹⁰⁸ Zemahşerî'nin bu tutumu aslında onun takdim-ihtisas ilişkisini bağlamın müsaade ettiği ölçüde temellendirebildiğini göstermektedir.¹⁰⁹ Onun { *وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ* } ayetinde¹¹⁰ câr-mecrûrun fiile takdimine ilişkin aşağıdaki ifadeleri bu noktada önemlidir:

“Eğer ‘câr-mecrûrun takdimi ihtisas bildirir; hâlbuki insanların ayette bahsedilen hayvanlar dışında da besin kaynaklar vardır?’ dersin sana şöyle cevap veririm: Beslenme konusunda asıl olan ayette bahsedilen hayvanlardır. İnsanlar geçimlerini bu hayvanlar üzerinden sağlarlar. Bunların dışında kalan tavuk, ördek veya kara ve deniz avları burada hesaba katılmaz. Bunlar, onlara nispetle atıştırma kabildendir.”¹¹¹

Böyle bir soru ve cevabın, öngörölmüş bir kurala olan bağlılıktan kaynaklandığı açıktır. Cevabın niteliği, takdim-kasr ilişkisine dair bağlamdan bağımsız genel kurallar koymanın zorluğunu göstermenin yanında gramatik çözümlemenin anlamdan bağımsız müstakil bir gerçekliğe işaret etmediğini de ortaya koymaktadır. Dilsel gerçeklik “Ma'mûlün âmile takdimi ihtisas ifade eder.” şeklindeki mutlak hükmün, tüm dilsel bağlamlarda geçerli bir kural olarak uygulanmasını zorlaştırmakta ve ihtisas bağlama dayandıran yorumu daha kabul edilir kılmaktadır. Bu durum bağlamsal anlamın gramatik çözümleme ve gramatik kural belirleme faaliyetlerindeki belirleyiciliğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁰⁴ Fâtiha 1/5 ve En'âm 6/90. Tahsis anlamı dikkate alındığında ayetlerin anlamları, “Yalnızca sana kulluk ederiz.” ve “Yalnızca onların rehberliğine uy.” şeklindedir.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/117; 2/369. Zemahşerî'nin benzer ifadeleri için bk. 1/339; 2/344.

¹⁰⁶ Bakara 2/110 ve En'âm 6/84. Ayetlerin anlamları, “Şüphe yok ki Allah yaptıklarınızı görür.” ve “Daha önce de Nuh'u doğru yola ilettik.” şeklindedir.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/310; 2/368; 3/424.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/102; 5/216, 420, 568; 6/178.

¹⁰⁹ Muhammed Ebû Mûsâ, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fî tefsiri'z-Zemahşerî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 328, 332.

¹¹⁰ Nahl 16/5. Ayetin anlamı: “En'âmı da yarattı. Onlarda sizi soğuktan koruyan şeyler ve birtakım menfaatler vardır, hem onlardan yersiniz.”

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/424.

Sonuç

Takdim-kasr ilişkisi konusunda ihtimam merkezli yaklaşımlar Sîbeveyhi'ye, ihtisas odaklı yorumlar da Zemahşerî'ye nispet edilmektedir. Sîbeveyhi'nin takdimin ihtimam bildirdiğine yönelik değerlendirmesi, Zemahşerî'ye kadar devam ettirilmıştır. Bu süreçte Abdülkâhir el-Cürcânî dışında takdim konusu ihtisas ile ilişkilendirilmemiş, Cürcânî ise genel bir prensip olarak takdimin ihtimam bildirdiğini belirttikten sonra mütekellimin tahsis maksadıyla da takdime başvurabileceğini söylemiştir. Zemahşerî'ye kadar olan tefsirlerde de benzer bir durum söz konusudur. Bu tefsirlerde {إِيَّاكَ نَعْبُدُ} ayetindeki takdim, Nehhâs'a kadar sorgulanmamış ve Zemahşerî'ye kadar ihtisas ile yorumlanmamıştır. Nehhâs söz konusu tercihin ihtimam maksadıyla yapıldığını belirtmiştir. Zemahşerî'den sonra Sekkâkî her ne kadar genel bir ilke olarak ihtimamdan söz etmiş ve "vaz' yoluyla kasr" ve "mefhum yoluyla kasr" şeklinde bir ayırım yapmış olsa da tahsisin takdimin lazımı olduğu yönündeki ifadesiyle ve takdimi kasr yollarından biri olarak gösteren tasnifiyle kendisinden sonraki eserler üzerinde belirleyici olmuştur. Nitekim söz konusu eserlerde takdim, kasr yollarından biri olarak zikredilmeye başlanmıştır. Konunun tarihsel sürecini ortaya koyan bu tablo, geç dönem dilcilerinin gramatik meseleler karşısındaki tutumlarının erken dönem dilcilerinininkinden çok farklı olduğunu göstermektedir. Ebû Hayyân'ın Zemahşerî eleştirisi de bu noktada yoğunlaşır. Ona göre ihtisas anlamını salt takdime bağlamak mümkün değildir. Zira Allah'a ibadetle ilgili ayetlerde tahsisten söz edilebilmekte, başka bir fiil ve başka bir mef'ûl ile kurulacak aynı yapıdaki cümlelerde tahsisten söz etmek mümkün olmamaktadır. Bu durum "Mef'ûlün takdimi, ihtisas ifade eder." şeklindeki görüşe ihtiyatla yaklaşılmamasını gerektirmekte ve "İhtisas takdimden değil, bağlamdan anlaşılır." şeklindeki görüşü güçlendirmektedir. Zemahşerî'nin, ihtisas ile açıklanamayacak takdim örnekleri içeren ayetlerde yorum yapmadığı veya tevile başvurduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ayetleri ihtisas yerine ihtimam ile açıklamak ve bunun yanında fâsılaya riayetin sağlandığını söylemek, dilsel gerçeklik bakımından daha kabul edilebilir ve kapsayıcı bir yorum olarak durmaktadır. Ayrıca Zemahşerî'nin söz konusu ayetlerde yaptığı bazı teviller, bağlamsal unsurlara yapılmış göndermeler olarak ihtisas anlamını bağlama dayandıran görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla ma'mûlün âmile takdiminin ihtisas bildirdiğine yönelik mutlak hüküm, tüm dilsel bağlamlarda geçerli bir kural olarak uygulanamamaktadır. Bu da bağlamsal anlamın gramatik çözümleme üzerindeki belirleyiciliğini ortaya koymaktadır.

Geç dönem dilcilerinden Süyûtî'nin takdimin ihtisas bildirmesi hususunda neredeyse görüş birliği olduğu yönündeki ifadesi tarihsel tablo ile uyuşmamaktadır. Sîbeveyhi'nin ihtimam vurgusu, Cürcânî'nin mütekellimin kastına dikkat çeken değerlendirmeleri, takdimi fâsılaya riayet olgusuyla açıklayan yaklaşım, Ebû Hayyân'ın bağlam üzerinden geliştirdiği Zemahşerî eleştirisi ve takdimin erken dönem tefsirlerinde konu edilmemesi gibi hususlar, Süyûtî'nin ifadesinin tashihe muhtaç olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Abdülkerîm Muhammed el-Es'ad. *el-Vasîf fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*. Riyad: Dârü's-Şevâf, 1992.
Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmûd. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı,

- 1990.
- Ahmed Muhtâr Ömer. *'İlmü'd-dilâle*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Ahmed Süleymân Yâkûb. *Zâhiratu'l-i'râb fi'n-nahvi'l-Arabî*. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1994.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayın Evi, 2009.
- Ali b. Hamza el-Basrî. *Bakıyyetü't-tenbîhât 'alâ egâlti'r-ruvât*. thk. Halîl İbrahim Atıyye. Bağdat: Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 1991.
- Aydın, Bünyamin. *Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi -İşlevsel Anlam-Cümle Anlamı İlişkisi Üzerine Bir İnceleme-*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Aydın, Bünyamin. "Sözdizimsel Bulanıklık Bağlamında Gramatik Çözümlemenin Niteliği Üzerine Bir İnceleme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2018/1), 122-146.
- Baalbaki, Ramzi. "The Relation Between Nahw and Balâğa a Comparative Study of the Methods of Sibawayhi and Ğurġânî". *Zeitschrift für Arabische Linguistik* No. 11 (1983), 7-23.
- Bostancı, Ahmet. "Kur'an-ı Kerim'de Fâsıla Uyumu: Arap Dili Kaideleri Açısından Bir İnceleme". *İslâmî İlimler Dergisi* 2/1 (2007), 87-118.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şakir. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 2000.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.
- Divlekcî, Celalettin. *Anlam-Üslûp İlişkisi Bağlamında Kur'an'ın Üslûp Analizi -Fâtîha Sûresi Örnekleme-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Divlekcî, Celalettin. "Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler". *EKEV Akademi Dergisi* 58 (Ocak 2014), 1-20.
- Ebû Ali el-Fârisî. *et-Ta'lika 'alâ Kitâbi Sibeveyhi*. thk. 'İvaz b. Hamed. 6 Cilt. Kahire: Matbaatu'l-Emâne, 1990.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecvûd-Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî. *el-İmtâ' ve'l-muânese*. thk. Heysem Halîfe. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzu'l-Kur'an*. thk. Fuad Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hançî, ts.
- Enbârî, Ebû Bekr. *Kitâbu'l-ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1982.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Beyân fi garîbi i'râbi'l-Kur'an*. thk. Tâhâ Abdülhamid. 2 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1980.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân. *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf*. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Talâî', 2009.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân. *Esrâru'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Behcet. Dimaşk: Matbûâtü'l-Mecma'i'l-İlmî, ts.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân. *Nüzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Esterâbâdî, Radiyyüddîn. *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*. tsh. Yûsuf Hasen Ömer, 4 Cilt. Bingazi: Menşûrâtu Câmîati Kâryûnus, 1996.
- Fazl Hasen Abbâs. *el-Belâğa fûnûnühâ ve efnânühâ 'ilmü'l-me'ânî*. İrbid: Dârü'l-Furkân, 1997.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'ânî'l-Kur'an*. thk. Ahmed Yûsuf Necatî-Muhammed Ali en-Neccâr. 2 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme'tü'l-Mısıriyye, 1980.
- Halîl Ahmed 'Amâyira. *el-Mesâfe beyne't-tanzîri'n-nahvi ve't-tatbîki'l-lugavî*. Amman: Dârü Vâil, 2004.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth. *el-Hasâis*. thk. Muhamed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2006.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth. *el-Muhteseb fi tebyîni şevâzî'l-kur'ât ve'l-izâh 'anhâ*. thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülhalim en-Neccâr. 2 Cilt. Dârü Sezgin, 1986.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth. *Sirru sînâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasen Hindâvî. 2 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1993.
- İbn Ebî'l-Hadîd. *el-Felaku'd-dâir 'ale'l-Meseli's-sâir*. thk. Ahmed el-Hûfi-Bedevî Tabâne. Riyad: Dârü'r-Rifâ'î, 1984.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn. *es-Sâhibî fi fihki'l-luga*. thk. Ömer Fâruk et-Tabbâ'. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1993.
- İbn Hâleveyh, Ebü Abdillâh. *İ'râbu selâsine sûre*. thk. Muhammed Fehmî Ömer. Medine: Mektebetü Dâri'z-Zemân, 2006.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn. *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Dimaşk: Dârü'l-Hayr, 1990.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Bedâ'iu'l-fevâid*. thk. Ali b. Muhammed. 5 Cilt. Dârü Alemi'l-Fevâid, ts.
- İbn Kuteybe, ed-Dîneverî. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1973.
- İbn Madâ, Ebü'l-Abbâs. *Kitâbu'r-Red 'ale'n-nuhât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1947.

- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- İbn Sinân el-Hafâcî. *Sirru'l-fesâha*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- İbn Vehb, Ebü'l-Hüseyn. *el-Burhân fi vucûhi'l-beyân*. thk. Hifnî Muhammed. Kahire: Mektebetü's-Şebâb, 1969.
- İbnü'l-Esîr, Ziyâüddîn. *el-Meselu's-sâir*. thk. Ahmed el-Hüfî-Bedeví Tabâne. 4 Cilt. Kahire: Dârü Nahdati Mısır, ts.
- İbnü'l-Hâcib, Ebü Amr. *el-Îzâh fi şerhi'l-Mufasssal*. thk. Mûsâ Binây el-'Alîfî. 2 Cilt. Bağdat: Matbaatu'l-'Ânî, ts.
- İbnül-Haşşâb, Ebü Muhammed. *el-Murtecel fi şerhi'l-Cumel*. thk. Ali Haydar. Dimaşk: 1972.
- İbnü's-Serrâc, Ebü Bekr. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İsnevî, Cemâlüddîn. *el-Kevkebü'd-dürri*. thk. Muhammed Hasen Avvâd. Amman: Dârü Ammâr, 1985.
- Kaya, Mehmet. *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği-*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kazvîni, Celâlüddîn el-Hatîb. *Telhîsu'l-Miftâh*. nşr. el-Berkükî. Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1904.
- Kocaman, Ahmet. "Dilde Bağlam ve Anlam İlişkileri Üzerine", *Türk Dili Dergisi* 39/332 (1979), 397-401.
- Kummî, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru'l-Kummî*. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî, 1435.
- Lugavî, Ebü't-Tayyib. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Mektebetü Nahdati Mısır, 1955.
- Mahmûd Ukkâşe. *et-Tahlîlu'l-lugavî fi davî 'ilmi'd-delâle*. Kahire: Dârü'n-Neşr li'l-Câmiât, 2011.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanhoğlu-Bekir Topaloğlu. 19 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2009.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed Ebü Mûsâ. *el-Belâgatü'l-Kur'âniyye fi tefsîri'z-Zemahşerî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.
- Muhammed Hamâse Abdüllatif. *el-'Alâmetü'l-i'râbiyye fi'l-cümle beyne'l-kadîm ve'l-hadîs*. Kahire: Dârü Garîb, 2001.
- Muhammed Hamâse Abdüllatif. *en-Nahv ve'd-delâle*. Kahire: Dârü's-Şurûk, 2000.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1997.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik. 4 Cilt. Kahire: 1994.
- Mücellî Muhammed Kerîf. *Devru'n-nahv fi't-tevcîhi'd-delâli*. Kahire: Câmiatü'l-Kâhira, Külliyyetü Dâri'l-Ulûm, Doktora Tezi, 2010.
- Nehhâs, Ebü Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Ali. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikyye, 2013.
- Ömer Ferrûh. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981.
- Rummânî, Ebü'l-Hasen. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Muhammed İbrahim. Mekke, 1415.
- Rickman, Hans Peter. *Anlama ve İnsan Bilimleri*. çev. Mehmet Dağ. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân. *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Uşmûnî*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikyye, ts.
- Sa'lebî, Ebü İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebü Muhammed. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- Seâlibî, Ebü Mansûr. *Fıkhü'l-luga ve sirru'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Şevkî. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikyye, 2015.
- Sekkâkî, Ebü Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Sîbeveyhi, Ebü Bişr Amr b. Osmân. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.
- Sîrâfî, Ebü Saîd. *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdülmün'im Hafâcî. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- Sîrâfî, Ebü Saîd. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ramazan Abduttevvâb vd. 18 Cilt. Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2008.
- Sübki, Ebü Hâmid Bahâüddîn. *Arûsu'l-efrâh fi şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Süheyfî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân. *Netâicu'l-fiker fi'n-nahv*. thk. Âdil Ahmed Abdümevcûd-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. thk. Abdullah Dirâz. 4 Cilt. Mısır: el-Matbaatu'r-Rahmâniyye, ts.

- Şentemerî, el-A'lem. *en-Nüket fî Tefsîri Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Reşîd Belhabîb. 3 Cilt. el-Memleketü'l-Mağribiyye, 1999.
- Şevkî Dayf. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dârü Hicr, 2001.
- Tala, Murat, *Sarf ve Nahiv Açısından Kur'an'da 'Udûl*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tantâvî, Ahmed. *Neş'etü'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât*. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Mutavvel ale't-Telhîs*. İstanbul: el-Matbaatu'l-Osmâniyye, 1304.
- Temmâm Hassân. *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*. ed-Dârü'l-Beyzâ: Dârü's-Sekâfe, 1994.
- Tûsî, Ebû Ca'fer. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Tülücü, Süleyman. "Asmaî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/499-500. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Tüsterî, Sehl. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azim*. thk. Tâhâ Abdurraûf-Sa'd Hasen. Dârü'l-Harem li't-Turâs, 2004.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Hüseyin. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Sâlih. 25 Cilt. Riyad, 1430/2009.
- Velîd Hüseyin. *Nazariyyetü'n-nahvi'l-Arabî fî dav'i taaddüdi evcûhi't-tahlîli'n-nahvi*. Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Doktora Tezi, 2006.
- Zeccâc, Ebü İshâk. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbu*. thk. Abdülcelîl Abduh. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1996.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni-l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl. 4 Cilt. Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.